

ТҮРКІ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ҰЙЫМЫ (ТМҰ): ҚҰРЫЛУ СЕБЕПТЕРІ, ДАМУЫ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ САЯСИ ОРТАҒА ӘСЕРІ

Заулкашев Б.А. zaul_bakti97@mail.ru «Тарихшы-педагог» білім бағдарламасының I курс магистранты Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан Республикасы Ғылыми жетекшісі, т.ғ.д., профессор – Ахметова У.Т

Аңдатпа. Мақалада Түркі кеңесі мен Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) ресми құжаттарын талдау арқылы және жалпыға ортақ ақпарат құралдарының материалдары негізінде ТМҰ-ның құрылуының тарихы, ерекшеліктері және саяси ортаға әсері қарастырылады. Мақаланың мақсаты - Посткеңестік кеңістікте Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) құрылуына, институционализациялануына және геосаяси дамуына кешенді тарихи-саяси талдау жүргізу, оның қатысушыларының уәждемесін, өңірлік және өңірлік қатынастарға нақты құрылымы мен әсерін айқындау. Ол үшін даму тарихынан бастап жүйелей талдау міндеттерін қойдық. 175 ТМҰ-ның сыртқы құрылымы жүйеленген және ішкі құрамдас мүшелік ететін арнайы мекемелерден құралады. Бұл мекемелер географиялық тұрғыдан теңдей таралған. Қазіргі таңда ТМҰ керемет даму жоспарын ұйымдастыру үстінде, алайда, оның 5 ескі құрамдас мемлекеті мен 3 бақылаушы мемлекеттің өзіндік алып қосары бар. ТМҰ төрт аса маңызды геосаяси ерекшелікке ие. Біріншіден, ол түркі тілдес халықтардың арасында кең таралған және әлемде дауыс беру құқығына ие. Екіншіден, оның интеграция үшін үздіксіз географиялық базасы жоқ. Үшіншіден, Еуразияны біріктіруге арналған көптеген идеялары бар. Сонымен қатар, мүшелік ететін төрт мемлекет тарихи және геополитикалық тұрғыда Ресеймен байланысты, сондықтан оларға ұлттық, мемлекеттік құрылымдарын нығайту қажет. Зерттеу нәтижесі бойынша ТМҰ дамуы үшін бірқатар объективті және субъективті іс шаралар орындалуы қажет. Мысалы, ішкі ынталандырудың болмауы ұйымның дамуына айтарлықтай кедергі келтіреді, Түркі интеграциясының күшті көшбасшылық күші жоқ. Осындай кедергілерге қарамастан, ТМҰ Орталық Азияның дамуына, басқа елдердің идеологиялық күресіне, тұтастай алғанда халықаралық қатынастарға әсер етеді. Тақырыптың өзектілігі Түркітілдес мемлекеттердің саяси, экономикалық және мәдени шоғырлануының пайда болуына ұмтылатын Еуразиядағы жаңа интеграциялық платформа ретінде ТМҰ-ның өсіп келе жатқан рөлімен түсіндіріледі. Мақаланы жазуда тарихи зерттеудің тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы аналитикалық талдау әдіс-тәсілдері жүзеге асырылды. Тірек сөздер: ТМҰ, Түркі Кеңесі, Түркітілдес елдер, пантюркизм, сауда-экономикалық байланыс, саммит. Кіріспе. 1991 жылы Кеңес Одағының ыдырауы Орталық және Оңтүстік Кавказ елдері үшін бетбұрыс нүктесі ғана емес, сонымен қатар түркі тілдес халықтардың мәдени, тілдік және саяси бірлігін нығайтуға бағытталған пантюркизм идеяларын жандандыруға мүмкіндік берді, ал Түркия жетекші әлемдік державалар арасында өз позициясын нығайтуға ұмтылып, жаңа тәуелсіз түркітілдес мемлекеттермен байланыстарды дамытуға ерекше назар аударады. Анкара өзінің сыртқы саясаты аясында Түркиямен жақын маңындағы «Түркі әлеміне» назар аударады. Түркітілдес ынтымақтастық туралы соңғы үш келісімде Еуразияда өңірлік халықаралық бірлестік ретінде әрекет ететін Түркі мемлекеттерінің ұйымы (ТМҰ) ерекше бірегейлікке ие болды. Бұл мақала ТМҰ құру процесін, оған сегіз мемлекеттің қосылу себептерін зерттеуге, сондай-ақ оның сипаттамалары мен геосаясатын талдауға арналған. Негізгі бөлім. Кеңес Одағының ыдырауы бұрынғы кеңес республикалары үшін ғана емес, Еуразияның бүкіл геосаяси картасы үшін де бетбұрыс болды. Осы ХХІ ғасырда Орталық Азияның, Кавказдың және Түркияның Түркітілдес елдері мәдени, тілдік және тарихи бірлікке негізделген өзара іс-қимылдың жаңа нысандарын іздей

бастады. Осылайша түркі мемлекеттерінің ұйымы (ТМҰ) пайда болды – бұл серіктестіктің ғана емес, сонымен бірге жалпы түркі болмысын жандандыруға деген ұмтылыстың символы. Қазіргі әлем ынтымақтастықтың жаңа түрлерін талап етеді және ТМҰ бұл талапқа сай міндеттерді толығымен атқарады. Ұйымның қамқорлығымен құрылған Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан экономикадан білімге дейінгі түрлі бағыттарда интеграцияны жүзеге асырады. Бұл елдер ортақ тарихы мен мәдениеті бар түркі халықтарының бірлігін нығайтуға баса назар аударады. ТМҰ аясында сауда-экономикалық байланыстарды кеңейту, көлік және логистика саласында ортақ жобаларды жүзеге асыру, сондай-ақ білім беру мен ғылым саласындағы ынтымақтастықты дамыту қолға алынған [1, 80-82 с.]. Ұйымның басты мақсаттарының бірі - түркітілдес мемлекеттер арасындағы байланыстардың тұрақтылығын сақтау. Ұлттық бірегейліктің маңызы артып келе жатқан қазіргі әлемде түркі елдері тек пайда ғана емес, мәдени жақындасуды да іздейді. Ұйымның басты міндеті - түркітілдес мемлекеттердің саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық 176 салалардағы ынтымақтастығын жан-жақты нығайту, ортақ құндылықтарды сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізу. Бұл міндеттерді жүзеге асыру барысында ТМҰ ортақ тарихи-мәдени мұраны дәріптеу, білім беру саласында интеграцияны тереңдету және түркі әлемінің зияткерлік әлеуетін дамытуға ерекше мән береді. 2021 жылдың 12 қарашасында түркі тілдес мемлекеттер Кеңесінің басшыларының 8 Саммитінде Түркітілдес мемлекеттер достастығының Кеңесін Түркі мемлекеттер ұйымына ауыстыруды шешті (Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан басшылары), Түркіменстан бақылаушы мемлекет ретінде қабылданды. Түркі мемлекеттері ұйымының атауындағы оның алдындағы түркі кеңесімен салыстырғанда семантикалық негіздеме «түркі тілдес мемлекеттер» терминін «Түркі мемлекеттері» деп ауыстыру болып табылады. Қазіргі уақытта бұл болжамның ресми немесе академиялық түсіндірмесі жоқ. Алайда, 2021 жылғы 16 қарашадағы «Анадолу» атты ірі Түркі агенттігінің (Anadolu Ajansı) басылымында «Түркітілдес мемлекеттер», «Түркітілдес халықтар» және «Түркітілдес ұлттар» ұғымдары бар мемлекеттер терминін XIX ғасырда дәстүрлі түрколог Николай Ильминский енгізгені атап өтілген. Түркістан Ресей империясына қосылғаннан кейін ол бұл терминді түркі халықтарын саралау мақсатында қолданды, олардың тілдерді диалектілерге бөлу арқылы орыстануына ықпал етті [2, жүгінген күні: 25.03.2025]. Демек, «түркі тілдес халықтар мен мемлекеттерді» «түркі халықтары мен мемлекеттеріне» ауыстыруды терминологияның өзгеруі ретінде ғана емес, жеке тұлғаны қабылдаудағы терең өзгерістердің көрінісі ретінде қарастыруға болады. Мұндай таңдалған ТМҰ атауы екі негізгі мақсатты көздеуі мүмкін: - пантюркизм элементтерін ашу, - түркі халықтарының бірлігін қамтитын «алты мемлекет – бір ұлт» тұжырымдамасының идеологиясы. Қазіргі ғылыми дәстүрде «түркітілдес халықтар» термині Алтай тілдер отбасының түркі тобының тілдерінде сөйлейтін этникалық топтарды білдіреді, ал «Түркілер» VI-VIII ғасырларда солтүстік-батыс Қытайдың, Моңғол үстіртінің және Орта Азияның дала аймақтарында әрекет еткен көшпелі тайпаларды білдіреді. «Түркі ұлттары» сөзі пантюркизм идеяларымен байланысты түсініксіз термин ретінде сынға алынды. Осы себепті Ресей мен Қытай «түркітілдес» терминін қолдануды жалғастыруда. Түркі кеңесі 2009 жылдың қазан айында құрылды. Түркіменстан өзінің сыртқы саясатында – «бейтараптықты» ұстана отырып, бұл ұйымға мүше болған жоқ. Өзбекстан Ресей, Түркия елдерімен күрделі қарым-қатынас әсерінен ұйымға кірмеді. Сонымен қатар сол уақыттағы президент Каримов екіжақты келісімшартты құптап, көпжақты келісімдерге скептикалық түрде қарады. Десе де, Түркіменстан мен Өзбекстан Түркі кеңесі үшін маңызды елдер санатында болды, себебі бұл мемлекеттерде Орталық Азия халқының көп бөлігі тұрады, Түркіменстан табиғи газ қоры бойынша әлемде төртінші орын алады, сол себепті оның экономикалық потенциалын бағаламауға болмайды. Кейбір

ғалымдар Түркі кеңесінің дамуына елшіліктердің жетіспеуін басты себеп деп санайды. Сондықтан 2010 ж. қыркүйек айында Түркия президенті Гюльдің ұйымдастыруымен «Алты мемлекет – бір ұлт» атты 10-шы Саммиті өткізілді. 2018 жылдың қыркүйегінде Венгрия бақылаушы статусын алды, кейін 2019 жылдың қыркүйегінде Өзбекстан Түркі Кеңесі құрамына мүшелік етті. Төмендегі 1-кестеде ТМҰ-ға құрамдас мемлекеттер туралы мәліметтер келтірілген [3, 55-56 с.].

177 Кесте 1. Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) толық мүшелері мен бақылаушы мәртебесіне ие елдердің қатысу хронологиясы

Мемлекет	Мәртебесі
Түркия	Толық мүше
Өзбекстан	Толық мүше
Қазақстан	Толық мүше
Қырғызстан	Толық мүше
Түрікменстан	Толық мүше
Венгрия	2019 Бақылаушы
Солтүстік Кипр	2021 Бақылаушы
Түрік Республикасы (СКТР)	2018 Бақылаушы
ТМҰ	2022 Түркі мемлекеттерінің ұйымы

Түркі кеңесінің логикалық жалғасы және институционалдық дамуы ретінде құрылды. Оның ұйымдық құрылымы негізінен сабақтастықты сақтайды, сонымен бірге модернизация мен функционалды жаңарту элементтерін қамтиды. Түркі Кеңесіндегідей, ТМҰ-да ротациялық төрағалық ету жүйесі жұмыс істейді: әрбір қатысушы ел кезек-кезек ағылшын әліпбиінің тәртібіне негізделген реттілік бойынша ұйымды басқарады. Қазіргі уақытта төрағалық ететін мемлекет басшылары өз мандатының мерзімі ішінде ұйым төрағасының рөлін атқарады.

ТМҰ - ның жоғары органы — Мемлекет басшыларының саммиті-жыл сайын келесі жылы төрағалық ететін елдің аумағында өткізіледі. Саммиттің негізгі рәсімдерінің бірі-ағымдағы төрағаның болашақ төрағаға өз өкілеттілігін беру процесі. Саммитке дайындық Сыртқы істер министрлері кеңесінің отырысын қамтиды, қажет болған жағдайда кезектен тыс кездесулер шақырылуы мүмкін. ТМҰ ұйымдық жүйесі келесі негізгі органдарды қамтиды:

- Мемлекет басшыларының кеңесі,
- Сыртқы істер министрлерінің кеңесі,
- Ақсақалдар кеңесі,
- Жоғары лауазымды тұлғалар кеңесі,
- Сондай-ақ әкімшілік-үйлестіру қызметін жүзеге асыратын хатшылық. Бұдан басқа, ғылыми, білім беру және экономикалық өзара іс-қимылдың әртүрлі салаларын қамтитын көмекші және мамандандырылған құрылымдар жұмыс істейді:

- Түркітілдес мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясы,
- Халықаралық Түркі академиясы,
- Түркі әлемін зерттеу орталығы,
- Халықаралық Түркі мәдениеті ұйымы (ТҮРКСОЙ),
- Халықаралық Түркі мәдениеті мен мұрасы қоры,
- Түркі іскерлік кеңесі,
- Түркі университеттерінің одағы,
- Түркі сауда-өнеркәсіп палатасы,
- Түркі кітапханасы,
- Түркі мұражайы және басқа да бейінді мекемелер.

Осылайша, ТМҰ мемлекетаралық диалог алаңы ғана емес, түркі елдері арасындағы ынтымақтастықтың саяси, экономикалық, мәдени және ғылыми бағыттарын қамтитын кең ауқымды интеграциялық құрылым болып табылады.

178 Мемлекет басшыларының кеңесі негізгі стратегиялық шешімдер қабылдайтын және ұйымның бағдарламалық құжаттарын бекітетін ТМҰ-ның жоғарғы директивалық органы ретінде әрекет етеді. Қалған құрылымдар мемлекетаралық ынтымақтастықтың жекелеген бағыттарында үйлестіру және іске асыру функцияларын орындайды, ал көмекші институттар нақты жобалар мен бастамаларды енгізумен айналысады. ТМҰ-ның әртүрлі органдары мүше мемлекеттер арасында аумақтық бөлінгенін атап өту маңызды. Мәселен, Хатшылық Ыстамбұлда, халықаралық Түркі академиясы - Астанада, Халықаралық Түркі мәдениеті ұйымы (ТҮРКСОЙ) Анкарада, ал Түркітілдес мемлекеттердің Парламенттік Ассамблеясы - Бакуде орналасқан. 2021 жылдың қараша айында «цифрлық дәуірдегі жасыл технологиялар және ақылды қалалар» ұранымен өткен Мемлекет басшыларының сегізінші саммиті аясында Өзбекстан төрағалықты ресми түрде Түркияның бас кеңесіне тапсырды. Тоғызыншы саммит 2022 жылы Өзбекстанда өтеді деп шешілді [4, 75 с.]. Сонымен қатар, саммит барысында маңызды шешімдер қабылданды, соның ішінде:

- Түркіменстанға бақылаушы мәртебесін беру;
- «Түркі әлемінің көрінісі – 2040» стратегиялық құжатын бекіту;
- Түркі инвестициялық қорын құру;

Бақылаушы мемлекеттер үшін ережені бекіту. Бұл бастамалар ТМҰ-ның институционалдық нығайуына, өзара іс-қимылдың экономикалық және саяси тетіктеріннің кеңейуіне, сондай-ақ түркі әлемінің болашағын стратегиялық жоспарлауға деген ұмтылысын көрсетеді. Бүгінгі таңда түркі мемлекеттері ұйымының құрамына бес толыққанды мүше кіреді: Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан (ресми түрде 2019 жылдың қыркүйегінде қосылды), сондай-ақ үш бақылаушы мемлекет — Венгрия (2018 жылдың тамызынан бастап), Түрікменстан (2021 жылдың қарашасынан бастап) және Солтүстік Кипр Түрік Республикасы (2022 жылдың қараша айынан бастап). 2009 жылы Түркі кеңесінің құрылуы әрбір құрылтайшы елдің өзінің стратегиялық мүдделерін көздеуімен қатар жүрді. Түркия Түркі кеңесін құру кезінде бірқатар негізгі факторларды басшылыққа алды. Біріншіден, Кеңес Одағының ыдырауы және түркітілдес республикалардың тәуелсіздік алуы Анкараның Еуразия аймағындағы Түркі әлемі мен ұлы державаның көшбасшысы болуға деген ұмтылысын күшейтті. Екіншіден, Еуропалық Одаққа кіруді ұзақ, нәтижесіз күтуді ескере отырып (өтінім 1987 жылы берілген), Түркия мәдени-лингвистикалық мұрамен біріктірілген мемлекеттермен жақындасуға бағытталған сыртқы саясаттың Шығыс векторын жандандырды. Үшіншіден, Анкара жаңа түркі мемлекеттерінің латын әліпбиіне көшуін белсенді түрде ынталандырды, бұл оның мәдени ықпалын нығайтты. Төртіншіден, Түркия мектептердің, университеттердің ашылуына, сондай-ақ бауырлас елдерде ұлттық телеарналардың көрсетілуіне ықпал ете отырып, өзінің білім беру және медиа моделін алға тартты. Бесіншіден, Түркі кеңесі аясындағы ынтымақтастық экономикалық пайда әкелді - өткізу нарықтары кеңейді, сауда инвестициялық байланыстар нығайды және энергетикалық әріптестік күшейді. Алтыншыдан, Анкара осы формат арқылы Солтүстік Кипрдің мойындалмаған Түрік Республикасы үшін кеңірек халықаралық заңдастыруға қол жеткізіледі деп үміттенді [5, 770 с.]. Әзірбайжан өз кезегінде келесі төрт мотивке сүйене отырып, Түркі кеңесін құруға белсенді үлес қосты. Біріншіден, Әзірбайжанда ұлттық сана мен тарихи миссияның маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылатын пантюркистік идеологияны институттандыруға ұмтылды. Екіншіден, ресми Баку Таулы Қарабақ мәселесінде Түркия мен басқа да түркітілдес елдердің саяси және дипломатиялық қолдауына сенді. Үшіншіден, Ресейдің Арменияға деген қолайлы көзқарасын ескере отырып, Әзірбайжан ортақ мүдделер мен мәдени тамырлармен бөлісетін одақтастармен байланыс орнатуға тырысты. Төртіншіден, кеңеске қатысу 179 экономикалық байланыстарды нығайту мүмкіндігі ретінде қарастырылды. Әзірбайжанның жоғары мәртебесін растау үшін Президент Ильхам Әлиев елдің аумақтық тұтастығын қалпына келтіруге қосқан үлесі үшін «түркі әлемінің жоғары орденімен» марапатталды. Түркі кеңесінің бастамашылары мен негізгі қатысушыларының бірі Қазақстан бірқатар стратегиялық міндеттерді көздеді. Біріншіден, Тұңғыш президент Нұрсұлтан Назарбаев түркі бірлігі идеясын дамытуда маңызды рөл атқарды. Оның қосқан үлесі ресми түрде танылды: 2018 жылы Түркия президенті Режеп Тайып Ердоған оны «түркі әлемінің ақсақалы» деп атады, ал 2019 жылы Назарбаевқа Түркі кеңесінің құрметті өмір бойы төрағасы мәртебесі берілді. Екіншіден, Қазақстандық саяси және мәдени күн тәртібінде Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалық мақалаларында көрініс тапқан түркі өркениет кодын қалыптастырудағы қазақ халқының айрықша маңыздылығы атап көрсетілген. Үшіншіден, ТМҰ Қазақстанның геосаяси рөлін Шығыс пен Батыс арасындағы көпір ретінде нығайтуға бағытталған, оның ішінде теңізге тікелей шығудың болмауын ескере отырып, сыртқы экономикалық әртараптандыруды іске асыру құралы ретінде қарастырады. Төртіншіден, түркі елдерімен ынтымақтастық арқылы Қазақстан Орталық Азиядағы көшбасшылығын күшейтіп, өңірлік державаның имиджін қалыптастырады [6, жүгінген күні: 25.03.2025].

Қырғызстан салыстырмалы түрде қарапайым экономикалық және саяси әлеуетіне қарамастан, түркі әлеміндегі интеграциялық процестерге қызығушылық танытуда. ТМҰ-ға мүше болу Қырғызстан үшін күшті серіктестердің ресурстары мен қолдауын пайдалану мүмкіндігін ашады. Біріншіден, республика бірінші кезекте Түркия тарапынан гуманитарлық және экономикалық көмекке қол жеткізе алады. Мысал ретінде 1993 жылдан бастап Қырғызстанда 30-дан астам инвестициялық жобалар мен «жұмсақ күш» саласында 300-ден астам іс-шараларды жүзеге асырған түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігінің (ТИКА) қызметін келтіруге болады. 2020 жылдың қазан айында түрік инвестициялары Қырғызстан экономикасындағы шетелдік инвестициялардың жалпы көлемінің 25%-дан астамын құрады, 2000 жылдардың басындағы 15%-бен салыстырғанда инвестиция көлемі артқан. Екіншіден, түркі форматы әскери-қорғаныс ынтымақтастығын тереңдетуге жәрдемдеседі: Қырғызстан әскери күштері Түркияда, оның ішінде НАТО бағдарламалары шеңберінде білім алуда, ал Түркия Қырғызстанның барлық шығындарын көтереді. Сонымен қатар, Түркия мезгіл-мезгіл Қырғызстанға қару-жарақ пен оқ-дәрілерді береді. Үшіншіден, ТМҰ-ға мүше болу Бішкекке Тәжікстанмен шекаралық қақтығысты қоса алғанда, күрделі өңірлік мәселелер бойынша саяси қолдауға ие болуға мүмкіндік береді [7, 283 с.]. Осылайша, Түркі кеңесінің әрбір қатысушы елі кейіннен прагматикалық және мәдени тарихи мүдделерге сүйене отырып, өзінің сыртқы саяси стратегиясын қалыптастырып, іске асырды. Ұйым Түркі бірлігінің символына ғана емес, сонымен қатар түрлі салалардағы көпжақты ынтымақтастықты іске асырудың тиімді алаңына айналды. Кейінгі кезеңде түркі мемлекеттерінің ұйымына қосылған мемлекеттерге келетін болсақ, олардың уәждемесі мен стратегиялық мақсаттары да өзіндік ерекшеліктерге ие. Мысал ретінде 2018 жылы бақылаушы мемлекет мәртебесін алған Венгрияны келтіруге болады. Мұндай қадамның негізгі қозғаушы мотиві ретінде венгр халқының этникалық бастауларын атап көрсетуге болады, сондай-ақ түркітілдес әлеммен мәдени және символдық байланыстар арқылы ұлттық бірегейлік пен өзін-өзі бағалау сезімін күшейтуге ұмтылу болды. Венгрлер, көршілес Орталық Еуропа халықтарының көпшілігінен айырмашылығы, этникалық, тілдік және мәдени ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Ұзақ уақыт бойы Венгрия қоғамы Тарихи тамырларды іздеуге қызығушылық танытты. Венгрлердің шығу тегі туралы әртүрлі теориялар бар, олардың кейбіреулері этногенезіндегі түркі элементтерін көрсетеді. Сонымен, кейбір зерттеушілер түркі халықтарына ұқсас ерте мадьярлардың көшпелі өмір 180 салтына назар аударады. Басқалары венгрлерді Орал таулары аймағында-Еуропа мен Азия шекарасында өмір сүрген Орал тілдер отбасысының фин-угор тармағының өкілдері деп санайды. Үшінші көзқарас Венгр этногенетикалық негізі фин-угор және түркі тайпаларының синтезі деп болжайды [8, 373 с.]. Ғылыми интерпретациялардағы сәйкессіздіктерге қарамастан, Венгрия қоғамында ұлттық шығу тегі бар түркі құрамдас бөлігіне қызығушылық сақталады. Алайда, осы тақырып бойынша Венгрияның ішіндегі тарихи және археологиялық базаның жеткіліксіздігі елді мәдени диалог құру, ғылыми байланыстарды нығайту және ТМҰ шеңберінде символдық интеграция мақсатында түркі мемлекеттеріне жүгінуге итермелейді. Ұйымға бақылаушы ретінде қосылу Будапешт үшін мәдени-тарихи позициялау және ұлттық имиджді нығайту жолындағы маңызды қадам болды. Түркі мемлекеттерін ұйымдастырудың геосаяси маңызы мен ерекшеліктері оның аймақтық және халықаралық жағдайға әсерін анықтайтын бірқатар сипаттамалық белгілерде көрінеді. Біріншіден, ТМҰ кең географиялық кеңістікті үлкен демографиялық әлеуетпен біріктіреді. Түркітілдес халықтар негізінен Еуразия құрлығының батыс және орталық бөліктерінде шоғырланған, олардың саны шамамен 164 миллион адамды құрайды және 7 миллион шаршы шақырымнан астам аумақты қамтиды. Бұл ретте ТМҰ-ға мүше бес түркітілдес мемлекет шамамен 4,73 млн шаршы шақырымды алып жатыр және 170

миллионға жуық адамды біріктіреді, оның 125 миллионнан астамы (шамамен 76%) түркі этностарының өкілдері. Бұл көрсеткіштер Түркі әлемі өкілдігінің жоғары дәрежесі және оның халықаралық қатынастардың жаһандық жүйесіндегі салмақты дауысы туралы айтуға мүмкіндік береді [9, 65 с.]. Екіншіден, ТМҰ-ға қатысушы елдердің аумақтық бытыраңқылығы толыққанды физикалық интеграция үшін белгілі бір қиындықтар туғызады. Географиялық тұрғыдан ТМҰ кеңістігі үздіксіз емес: Орталық Азия Оңтүстік Кавказдан Каспий теңізімен бөлінген, Әзірбайжан мен Түркия арасында Армения орналасқан, ол түркізмге қарсы позицияны ұстанады, ал Венгрия географиялық жағынан қатысушылардың қалған бөлігінен алшақ. Мұндай фрагментация саяси, экономикалық және мәдени жақындасу мүмкіндіктерін шектейді және біртұтас интеграциялық кеңістікті қалыптастыруды қиындатады. Үшіншіден, ТМҰ қызметімен қамтылған орталық және Батыс Еуразия аймағы дәстүрлі түрде өркениеттік, саяси және идеологиялық ағымдар қиылысатын кеңістік болып табылады. Мұнда әртүрлі идеологиялар — пантюркизм, неопантюркизм, османизм, туранизм және басқалары таралады және өзара әрекеттеседі, олар бір жағынан қауымдастықтың қалыптасуына ықпал етуі мүмкін, ал екінші жағынан — аймақтың жекелеген елдеріндегі аумақтық тұтастық пен әлеуметтік тұрақтылық тұрғысынан аландаушылық туғызады. Төртіншіден, ТМҰ-ға мүше төрт мемлекет Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін құрылды және Ресеймен тарихи-саяси байланысының арқасында олар ішкі егемендік пен жаңа интеграциялық бірлестіктерге қатысу арасындағы тепе-теңдікті іздеуде. ТМҰ шеңберіндегі «түркі интеграциясын» институционализациялау әрекеттері белгілі бір дәрежеде осы мемлекеттердің саяси тәуелсіздігі мен жеке басына, әсіресе посткеңестік кеңістіктегі ықпалды сақтауға ұмтылатын Ресейдің ықтимал қарсылықтары тұрғысынан қиындық ретінде қабылдануы мүмкін. Географиялық, саяси және тарихи факторларға байланысты объективті шектеулердің болуына қарамастан, Еуразияның аймақтық архитектурасын трансформациялаудағы ТМҰ рөлі барған сайын айқын бола түсуде. Бұл ұйымның пайда болуы Орталық Азиядағы күштер тепе теңдігінің өзгеруіне әсер етіп, аймақтағы басқа интеграциялық бірлестіктер мен халықаралық институттардың рөлін қайта қарастыруға түрткі болды. Егер бұрын жаңа тәуелсіз мемлекеттер арасындағы Өңірлік жақындасу процестері өте баяу жүрсе, онда Түркі кеңесінің құрылуы және 181 одан кейінгі ТМҰ дамуы мемлекетаралық диалогты кеңейтуге, ынтымақтастықты институционалдық ресімдеуге және мәдени, білім беру, экономикалық және саяси салалардағы өзара іс-қимылды күшейтуге қуатты серпін берді. Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ), Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) және Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ) сияқты құрылымдармен ішінара сәйкес келетіндігі ерекше назар аударуға тұрарлық. Бұл ұйымаралық бәсекелестік үшін әлеуетті және қатысушы мемлекеттер үшін Даму мүдделері мен бағыттарының ықтимал жүктелуін ескере отырып, сыртқы саяси стратегияны ойластырып құру қажеттілігін туғызады. ТМҰ сонымен қатар мүше елдерден тыс түркітілдес қауымдастықтар үшін маңызды идеологиялық рөлге ие болады. Тарихта Иранның солтүстігіндегі Әзірбайжан Демократиялық Республикасы, Қытай Шыңжаңдағы Шығыс Түркістан республикасы және Солтүстік Кипр Түрік республикасы сияқты түркі этникалық құрамдас бөлігі бар сепаратистік қозғалыстардың мысалдары болған. Сонымен қатар, түркітілдес халық басым болған Ресей Федерациясының бірқатар субъектілерінде әлеуметтік шиеленіс пен саяси тұрақсыздық көріністері мезгіл-мезгіл байқалады. Мұның бәрі ірі державалардың, әсіресе Қытайдың ТМҰ-ға деген сақ көзқарасын қалыптастырады. Қытай билігі тұрғысынан ТМҰ болуы бірқатар ықтимал қиындықтармен байланысты. Біріншіден, Түркітілдес елдер Шыңжаңдағы сепаратистік көңіл-күйге идеологиялық қолдау көрсете алады деген аландаушылық бар. Екіншіден, ТМҰ-ның мәдени және қоғамдық бастамалары ұйғыр

халқының назарын аударып, олардың этникалық өзін-өзі тануын күшейтіп, жалпы мемлекеттік құндылықтарға нұқсан келтіреді. Үшіншіден, Қытай Батыс елдерінің — ең алдымен АҚШ-тың халықаралық пікірталастарда Шыңжаң мәселесі бойынша қосымша қысым құралы ретінде ТМҰ-ді қолдануға ұмтылу ықтималдығын қарастыруда. Осылайша, түркі мемлекеттерінің ұйымы интеграциялық ұмтылыстарды, мәдени туыстықты, экономикалық мүдделерді біріктіретін күрделі және көп қырлы құбылыс болып табылады. Оның даму перспективалары көбінесе қатысушылардың ұйым ішінде де, сыртқы күштермен де өзара әрекеттесудің икемді және теңдестірілген модельдерін құру қабілетіне байланысты болады. Сонымен, соңғы үш онжылдықта түркітілдес елдер үкіметаралық форматтан толыққанды өңірлік ұйым — ТМҰ-ға көшті. Бұл жекелеген элиталардың орыс тілі мен мәдениетінің ықпалын төмендетуге деген саяси ұмтылысымен де, ашық пантюркистік риторикалық қысымнан аулақ бола отырып, «алты мемлекет — бір ұлт» тұжырымдамасын ілгерілетуге деген ұмтылысымен де байланысты. «Түркі әлемінің көзқарасы – 2040» сынды құжаттар мен инвестициялық қор құру жөніндегі бастамалар ТМҰ-ның ішкі бірлікті нығайтуға, саяси ықпалды күшейтуге және ынтымақтастық бағыттарын кеңейтуге ниетін көрсетеді. Ұйым Түркі интеграциясын кезең кезеңімен тереңдетуге бағытталған. Дамып келе жатқан сын-қатерлер, геосаяси трансформациялар және орталықтардың ауысуы жағдайында Түркі мемлекеттері ұйымында тең құқыққа, мәдени қоғамдастыққа және стратегиялық әріптестікке негізделген өңірлік саясаттың баламалы моделін қалыптастыру үшін әлеует пайда болады. Бұл ТМҰ-ның негізгі қатысушыларының бірі бола отырып, ұлттық мүдделерді ілгерілету, экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету және халықаралық байланыстарды кеңейту үшін осы платформаны пайдалана алатын Қазақстан үшін ерекше маңызды. ТМҰ - Түркі бірлігінің символына ғана емес, сонымен қатар саяси, экономикалық және мәдени-рухани байланыстардың, көпжақты ынтымақтастықты іске асырудың тиімді алаңына айналып отыр. Бұл ынтымақтастық қазақ елінің одан әрі тәуелсіз ел ретінде дамуына белгілі бір дәрежеде мүмкіншілік береді деп есептеймін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі: 1 Бабаян, Д. «Арцахская проблема и идеология пантюркизма», XXI-й в. - 4(20) – 2021. - СС. 67–99 аналитика, 2 Балиев, А. «Киргизия в ланах турецкой экспансии в Центральную Азию», Военно политическая 9 ноября, 2020 [Электронды ресурс] <https://vpoanalytics.com/2020/11/09/kirgiziya-v-planah-turetskojekspancii-v-tsentralnuyuaziyu/> URL: (жүгінген күні: 25.03.2025) 3 Гасанова, А. Б. ««Неопантюркизм» и Организация тюркских государств» в: Прозоровский, А. С., Хорос, В. Г. (ред.) ‘Запад – Восток – Россия 2021’. - Москва: ИМЭМО РАН, 2022. - СС. 52–56 4 Юйян Чжан Организация тюркских государств (отг): происхождение, мотивы, особенности и влияние // Вестник Пермского университета. Серия: Политология. 2023. №1. – СС. 78-88. 5 Комаревцева, Н. С., Гайфутдинов, Р. И. «Россия и Турция в контексте нового Тюркского мира», Вопросы политологии, 2022 - 3 (79), СС. 761–772 6 Моммаев, Н. «Цели и задачи Организации тюркских государств».[Электронды ресурс URL:<https://business.com.tm/ru/post/7868/ce-li-izadachi-organizacii-tyurkskih-> (жүгінген күні: 25.03.2025) 7 Нуриева, К. А. «Идея создания общетюркского литературного языка», Гилея научный вестник, 2014. - 90, СС. 281–284 8 Аватков В.А, Кудряшова Д.А. Общетурецкая и общеевропейская идея: сходства и различия // Постсоветские исследования. 2023. №4 – СС. 370-375 9 Москаленко В.А. Этапы модификации внешнеполитических усилий Турции в отношении государств Центральной Азии в 1991–2022 гг. // Общество: политика, экономика, право. 2025. №3. – СС. 57-70.